

Etkinlikler - Çağdaş Türkiye Tarihi Seminerleri 2006-2007

İki Dünya Savaşı Arasında Türkiye ve Ortadoğu

Çağrı Erhan

Bugünkü Ortadoğu haritasının, üzerinde konuşacağımız dönemdekinden ne kadar farklı bir siyasi harita olduğunu ilk bakışta fark etmek mümkündür. Bugün var olan birtakım ülkeler, 1919-1939 döneminde mevcut değildi. Örneğin İsrail diye bir devlet 1948’de kuruldu veya Arap Emirlikleri olarak isimlendirilen ülke yoktu. Bazı ülkeler de tam da bu yirmi yıllık dönem zarfında ortaya çıktı; yani elbette Mısır diye bir ülke vardı, fakat bu ülkenin gerçek anlamda bu dönemde bağımsızlığını kazanmaya başladığını görüyoruz. 1919’da Osmanlı Devleti’nde Şam vilayeti vardı, ama Suriye diye bir ülke yoktu; keza Irak diye bir devlet de söz konusu değildi. Ürdün diye bir devlet, aslında İkinci Dünya Savaşı’na kadar hiç olmadı; kurulduğu zaman da “Mâverâ-i Ürdün” (Ürdün Nehri’nin Ötesi, Trans Jordan) ismiyle anılıyordu. Tabii Suudi Arabistan denen ülke de daha sonra kuruldu.

1920’deki San Remo Konferansı itibariyle Ortadoğu dediğimiz bölge şu siyasi birimlere bölünmüş bir coğrafyaydı: Fransız mandası altında bir Suriye, İngiliz mandası altında bir Irak, Filistin, Ürdün ve Necit Bölgesi’nde tam olarak geleceği belli olmayan bir birim ve Hicaz bölgesi. Burada Şerif Hüseyin’in yönetimi elinde bulundurduğunu biliyoruz; ancak bir süre sonra Suudlar gelip onu indirecekler ve bir Suudi Arabistan Krallığı kurulacaktı.

Başlangıç noktamız Kurtuluş Savaşı sırasında Türkiye’nin Ortadoğu ile ilişkileri olmakla birlikte, olayın arka planını ele almak anlamında değinmek istediğim bir husus daha var: 1916’da İngilizler ile Fransızların imzaladığı Sykes-Picot Antlaşması, savaştan sonra Osmanlı’nın Ortadoğu topraklarının ne şekilde bölüneceğini öngörüyordu. Başta gizli tutulan bu antlaşma, bir süre sonra Rusların da durumdan haberdar olmasıyla Sazanov’un da imza attığı, protokole dâhil olduğu bir antlaşma haline geldi. Fakat burada öngörülen İngiliz ve Fransız manda alanları, daha sonra İngilizlerin biraz da Fransızları “yönlendirmesiyle” İngilizlerin lehine değişti.

Irak’ın bir bölümü daha evvel Fransız nüfuz alanı içindeydi, fakat savaştan sonra durum değişti ve 1920’deki San Remo Konferansı’nın da ardından Irak tamamen İngiliz mandası altına girdi. 1919’da, Birinci Dünya Savaşı’ndan sonraki Paris Konferansı’nda bir yandan Avrupa’nın yeni durumu belirlenip, müttefiklere karşı savaşan itilaf devletlerine birtakım antlaşmalar dikte edilirken, bir yandan da Ortadoğu’ya yeni bir şekil vermenin mücadelesi yürütülüyordu. Kuşkusuz, burada sadece İngilizler, Fransızlar ya da bu topraklarda bir şekilde etkin olmaya çalışan diğer Avrupalılar değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin parçalanmasından istifade ederek kendilerine yeni birtakım bağımsız ya da egemen alanlar yaratma talebinde bulunan başkaları da vardı.

Bu hengâme içerisinde aslında Arapları, Kürtleri, Ermenileri, Siyonist örgüt çatısı altında Yahudileri görmemiz mümkündür, herkes buradan kendine bir pay kopartma mücadelesi içine girmişti.

Paris Konferansı esnasında Sevr'in imzalanması sürecine de yansıyan Osmanlı Devleti'nin tutumu şu şekilde özetlenebilir: 30 Ekim 1918'de ateş kesildiğinde, Osmanlı ordusunun denetimi altında bulunan ya da tersinden alırsak, müttefiklerin fiili işgali altında bulunmayan toprakların Osmanlı Devleti'ne ait olması gerektiği benimsenmişti. Nitekim Mondros Ateşkes Anlaşması'nda da aynı şekilde bir madde söz konusuydu, fakat yine bildiğiniz gibi Mondros Anlaşması'nın bir de yedinci maddesi vardı. Bu yedinci madde, müttefiklerin gerekli gördükleri takdirde birtakım toprakları, stratejik alanları işgal etmesini de beraberinde getiriyordu. Bunun ilk uygulama alanlarından biri Musul vilayeti oldu ve anlaşmanın imzalanmasından yaklaşık on beş gün sonra, 15 Kasım 1918'de Musul'da belediye binasına İngiliz bayrağı çekildi. Aslında bu, Kurtuluş Savaşı süresince ve 1926'da Ankara Antlaşması'yla sonuçlanana kadar devam edecek olan, Türkiye'nin, İngiltere üzerinden Irak'la ilişkilerinin temel çıkış noktalarından birini oluşturur. Paris Konferansı'nda da Osmanlı Devleti aynı şekilde mütareke esnasında Osmanlı ordusunun denetiminde bulunan toprakların elde kalması gerektiği şeklinde bir görüş ortaya koymuştu.

28 Ocak 1920'de, Osmanlı Devleti'nin son parlamentosunun ilan ettiği Misak-ı Milli'nin hemen birinci maddesinde de yine "30 Ekim 1918'de düşman ordularının işgalinde olan yerlerin kaderi self determinasyon ilkesine bağlı olarak buralarda yaşayan halklarca serbestçe tayin edilecektir" ifadesi yer almaktaydı; yani işgal altında bulunmayan bu toprakların geleceği hiçbir şekilde tartışma konusu olamazdı, bunlar Osmanlı topraklarıydı. Bu anlamda Ortadoğu'da iki bölge akla gelmekteydi. Bunlardan biri Musul vilayeti, diğeri de yine mütarekeden sonra işgal edilmiş olan Sancak bölgesi, yani İskenderun sancağıydı.

Bu görüşleri pek dikkate almayan müttefikler sadece Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu topraklarına değil, aynı zamanda Doğu Anadolu topraklarının bir bölümünde ve Batı Anadolu'da da birtakım işgal bölgeleri ve başka birimler kurmak gibi bir yolu seçtiler. Dikkate alınmayan sadece Osmanlı Devleti değildi; aslında Ortadoğu'nun geleceğine ilişkin Amerika Birleşik Devletleri'nin geliştirmiş olduğu birtakım plan ve yaklaşımlar da İngilizler ve Fransızlar tarafından reddediliyordu. Amerikan Başkanı Woodrow Wilson'un talimatıyla kurulan King-Crane Komisyonu'nun -ki komisyonda görev yapan iki kişinin ismiyle anılır; biri bir üniversite rektörü, diğeri de bir işadamıdır- hazırladığı rapor da yine bu bölgedeki halkların kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmesi şeklinde bir görüşü öne çıkartmakla birlikte, Amerika'da yapılacak seçimler dolayısıyla Wilson Paris'i terk ettikten sonra İngilizler ve Fransızlar yine bildiklerini okudular ve sonuçta Ağustos 1920'de ortaya çıkan harita, Osmanlı Devleti'nin doğusunda bağımsız bir Büyük Ermenistan ve özerk bir Kürdistan vilayeti kurulmasını, Suriye ve Irak topraklarının Fransız ve İngiliz denetimi altına sokulmasını öngörüyordu. Batı Anadolu'da ise bir Yunan işgal bölgesi oluştu.

Bizim kafamızda "Sevr haritası" diye canlandırdığımız, Türklerin Ankara ve civarına hapsedilmiş oldukları, geri kalan bölgelerin tamamen İtalyanlar, Fransızlar ve İngilizlerin elinde olduğu bir haritadır.

Oysa Sevr Antlaşması'nda Fransızların, İtalyanların, İngilizlerin bu türden işgal bölgeleri oluşturacağına ilişkin bir madde yoktur. İngiliz, Fransız ve İtalyanların Sevr'le aynı gün kendi aralarında imzalamış oldukları "Osmanlı Topraklarında Nüfuz Alanları İhdas Etme Antlaşması" çerçevesinde bu alanların oluşturulduğunu görüyoruz; yoksa Osmanlı Devleti'nin böyle bir nüfuz alanı oluşturulacağından haberi bile yoktu. Fakat, Sevr'e öyle bir madde koymuşlardı ki, Osmanlı Devleti baştan bu tür düzenlemeleri yükümlenme taahhüdü altına girdiği için bunu da kabul etmek zorunda kaldı.

Misak-ı Milli, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin Ortadoğu politikasını da büyük anlamda belirlemiştir; çünkü Misak-ı Milli Ankara Hükümetince de harfiyen kabul edilmiş ve Osmanlı topraklarının geleceğine Osmanlı Devleti'nin son meclisi nasıl bakıyorsa, aynı şekilde bakıldığı ilan edilmiştir.

İran ile Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti arasında Kurtuluş Savaşı sırasında çok da sıcak olmayan birtakım ilişkilerin kurulduğunu görüyoruz. Aslında İran'la ilişkileri belki üç dönemde inceleyebiliriz: Savaş sırasındaki "mesafeli ilişkiler dönemi"; Cumhuriyet'in ilanından, 1923'ten 1932'ye kadar geçen "istikrarsız gerginlikler dönemi" ve 1932'den İkinci savaşın başlamasına kadar geçen, belki de "Türk-İran ilişkilerinin altın çağı" diyebileceğimiz dönem. Dönemin arka planında Türkiye'nin Sovyetler'le yakın ilişkileri vardı; daha doğrusu Lenin'le Mustafa Kemal'in yazışmaları; Lenin'in Milli Mücadele'ye desteği söz konusuydu. Bunun sebebi, çok indirgeyerek söyleyecek olursam, ortak düşman İngilizlere karşı mücadele edilmesi, bunun da emperyalizme karşı mücadele olarak ele alınmasıydı. Mustafa Kemal açısından ise "düşmana karşı yardım nereden gelirse gelsin" anlayışı belirleyiciydi; yoksa Türkiye'yi komünist yapmak gibi bir düşüncesi yoktu. Lenin'in Türkiye, İran ve Afganistan arasında yoğun işbirliği sağlayarak İngiliz emperyalizmine karşı bir set oluşturma düşüncesi çerçevesinde Türkiye ile Afganistan arasında gerçekten son derece sıcak ilişkiler kurulurken, İran ile böyle bir ilişkinin kurulmadığını görüyoruz. Bunun temelde beş nedeni olduğunu söylemek mümkün. Bunlardan biri, her iki tarafın da tarihsel olarak birbirine güvenmemesi; ortada, Safevi dönemine, belki daha öncesine götürülüp Timur'a kadar uzatılabilecek bir gerginlik olması. İki ülke de bölgesel lider olma, hatta bir dönem için dünya lideri olma çabası içerisinde ve bu çatışma ortamı dönem dönem tekrar alevlenmiş, dönem dönem ortadan kalkmış. Bazı tarihçilerin görüşüne göre aslında bu Türkler arasında bir iç savaştır; yani aslında 20. yüzyıla kadar İran dediğimiz devleti Türkler idare ediyordu, Şah İsmail Safevi bir Türktü, Fars değildi. Türkler arasında bunu iç savaş olarak nitelendirenler de var, hanedanlar arasında mücadele olarak nitelendirenler de; ama özellikle 1501'de İsmail şah olduktan ve İran Şiiliği resmi dini olarak benimsedikten sonra bu mücadelenin Sünni/Şii ekseninde sürdüğünü söyleyenler var. Demek ki, geriye baktığımızda öncelikle iki ülke arasında karşılıklı bir güvensizlik söz konusu.

İkincisi, özellikle İttihatçıların izlemiş olduğu pan-Turancı politikalar, Türkist politikalar, Türk birliği politikaları doğal olarak İran'da bir rahatsızlık yaratmıştı, çünkü İran'ın çok büyük bir bölümünü Türkler oluşturuyordu. Kurtuluş Savaşı sırasındaki ilişkilerde bu da etkili oldu.

Üçüncüsü, İngiltere faktörü söz konusuydu. İran'da bir siyasi istikrarsızlık vardı, İngiltere ile savaştan bir ülkeyle doğrudan ilişkiler kurarak olumsuz okları çekmek istenmiyordu. Savunma Bakanı Rıza Şah bakan olduğu andan itibaren bir tek adam diktatoryası kurmuştu ve tam olarak ne yapacağını da bilememekteydi; ülkenin yönetim biçiminin ne olacağına karar vermemişti. Bir süre sonra karar verecek ve Atatürk'ü de memnun etmeyen bir yönetim biçimini benimseyecekti.

Dördüncü etken sınırdaki sorunlar, yani Kürt aşiretleri sorunuydu. İlginçtir, Türkiye ile İran arasında Sadabad Paktı'na kadarki dönemde hep sınırdaki Kürt aşiretlerinin çıkartmış olduğu isyanlardan dolayı dönem dönem gerginlikler yaşanmıştı. Ortada sınır taşlarıyla belirlenmiş bir sınır yoktu; bir aşiret bir yerde isyan çıkartıyor, ondan sonra sınırı aşılıyor, öbür tarafa geçiyordu. İsyani bastırmak üzere bazen İran birlikleri, bazen Türk birlikleri bu aşiretlerin peşinden koşup sınırı geçiyorlar ve bu da egemenlik haklarına bir saldırı olarak yorumlanabiliyordu. Kurtuluş Savaşı sırasındaki sorun ise tek bir isyandan kaynaklanıyordu: Simko Ağa İsyanı. Simko Ağa, İran yönetimine karşı ayaklanan bir Kürt aşiret lideriydi ve Kazım Karabekir tarafından destekleniyordu. Ordu dağıtıldıktan sonra Doğu Anadolu'da düzenli tek birlik olarak 15. Kolordu kalmıştı. Sebebi, Simko'nun aynı zamanda Ermenilere karşı da savaşıyor olmasıydı. Kazım Karabekir'in Ermenilere karşı Simko Ağa'yı desteklemesi de İran nezdinde bir güvensizlik yarattı. 1922'de, Gümrü Antlaşması'ndan sonra Türkiye bu desteği çekince ve orduyu batı cephesine kaydırınca, İran, Simko Ağa İsyanı'nı kolaylıkla bastıracaktı.

Son olarak Paris Konferansı'nda, İran'ın da bir heyetle temsil edilmeye çalışılması ve Osmanlı toprağının bir parçasını talep etmesi, İstanbul'da ve daha sonra da Ankara'da ciddi anlamda rahatsızlık yarattı. Kuşkusuz, bu talep kabul edilmedi.

İki savaş arasındaki dönemde Ortadoğu ile ilişkiler dendiğinde, ilk aklımıza gelen konulardan biri ve önceliklisi, Musul meselesidir. 1918'in 30 Ekim'inde Mondros Mütarekesi imzalandığında bu bölgede bir Türk hâkimiyetinin olduğunu, daha doğrusu Musul vilayeti denen bölgenin -en azından tamamının- İngilizler tarafından işgal edilmemiş olduğunu söylemiştim. (Musul kentinin işgali 15 Kasım'dır.) Böyle olunca da Misak-ı Milli'de bu topraklar Türk toprağı, Osmanlı toprağı olarak kabul edildi; Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti de bunu aynen kabul etti. Böyle olmakla birlikte İngilizler hem bu toprakların Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu kabul etmediler hem de aslında bu toprakların bir bölümünde 1916'daki Sykes-Picot Antlaşması'nda Fransızlara söz vermiş oldukları yerleri de geri alarak 1920'de Irak'ın tamamını, Musul vilayetini de içerecek şekilde bugünkü Kuzey Irak bölgesini kendi denetimleri altına, manda idareleri altına aldılar. O günkü Musul vilayetinin kapsadığı bütün o bölge İngilizlerin denetimi altına girdi. Fakat Kurtuluş Savaşı sırasında Mustafa Kemal Meclis'in Misak-ı Milli'yi aynen benimsemiş olmasından da hareketle, burada Kürtlerin İngilizlere karşı sürdürmüş olduğu isyanlara büyük ölçüde destek verdi.

İngilizler giderek zayıflayan durumlarından da hareketle, kendileri açısından meseleyi diplomasi masasına çekmenin daha doğru olacağını düşündüler ve burada nispi bir ateşkes sağlandı. Milli kuvvetler Batı Anadolu'da olduklarından, Ankara Hükümeti mücadeleyi biraz daha paramiliter güçler üzerinden yürütüyordu. Böylece Musul konusu bir sorun alanı olarak Lozan'a yansdı. Lozan'a giden heyete Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından verilen 14 maddelik talimatın ikinci maddesi doğrudan doğruya Musul'la ilgiliydi. Hükümet talimatta Türk delegasyonunu oluşturan İsmet Paşa, Rıza Nur ve Hasan Saka'ya Süleymaniye, Kerkük ve Musul livalarının isteneceğini, konferansta başka bir durum çıkarsa hükümetten talimat alınacağını, yani bu konuda taviz verilmeyeceğini söylüyor, ayrıca eğer kapitülasyonlar konusunda ısrarcı davranılırsa görüşmelerin bırakılıp geri dönülmesini emrediyordu. Nitekim Lozan Konferansı'nın 1922 Kasım'ından Şubat 1923'e kadar devam eden döneminde, mübadele gibi başka bir sürü konuda anlaşma yapılmasına rağmen iki önemli konuda ciddi kriz çıktı; bunlardan biri kapitülasyonlar, diğeri de Musul meselesiydi.

Musul konusunda Türk heyetinin istediği çözüm sağlanamadığı için konferans şubat başında kesildi ve heyet Türkiye'ye döndü.

Lozan tutanaklarına baktığımızda,¹ Türk tezinin esas olarak dört unsura dayandığını görüyoruz: nüfus, uluslararası hukuk, tarihi öge ve coğrafya. Türk heyeti, *Encyclopedia Britannica* ya, yani İngiltere'de yayımlanmış İngiliz ansiklopedisine göre nüfus rakamlarının şu şekilde olduğunu dile getiriyordu: Kürtler 263 bin, Türkler 146 bin, Araplar 45 bin, Yezidiler 18 bin, Hıristiyanlar ve Yahudiler 13 bin. İsmet Paşa'nın ifadesiyle, "Kürtler ve Türklerin bir devleti olduğu için, bu insanların da, bu bölgenin de Türkiye'ye bağlanması gerekir. Burada bir Arap çoğunluğu yoktur, Araplar son derece az nüfusa sahiplerdir, dolayısıyla buranın Araplara bırakılması söz konusu olmamalıdır."

Altını çizerek söylenmesi gereken bir husus, İsmet Paşa'nın, Lord Curzon'un ısrarla kullandığı "Türkmen" kelimesine Lozan'da aynı ısrarla karşı çıkarak "Bunlar Türkmen değildir, Türktür" demesi ve ardından da "Siz 'Türkmen' ifadesini kullanarak, Anadolu Türkleri ile buradakiler arasında sanki bir farklılık olduğunu söylemek istiyorsunuz, aslında bir farklılık yoktur; oradaki Türkle Türkiye'deki Türk arasında bir fark bulunmamaktadır; hepsinin aynı unsur içerisinde değerlendirilmesi gerekir" diye eklemesidir.

Antlaşmada ikinci unsur olarak ele alacağımız hukuka ilişkin, "Bu bölge Mondros'tan sonra işgal edilmiştir, dolayısıyla bu toprakların Osmanlı Devleti'nden alınması uluslararası hukuka ve Mondros Antlaşması'nın kendisine aykırıdır. Bu toprakların artık alınması, yeni Türkiye'ye bağlanması gerekir" deniyordu. Üçüncü olarak ise "Tarihsel olarak bu bölge 11. yüzyıldan beri Türkler tarafından idare edilmiştir ve bu kesintisiz bir süreçtir. Bunun mutlaka göz önünde bulundurulması gerekir" ifadesinin ardından, coğrafya olarak da bu bölgenin Anadolu'nun uzantısı olduğu, ticaret yolları açısından, stratejik açılardan Bağdat'la değil ama Türkiye ile özdeşleştiği dile getiriliyordu.

İngilizler, Türklerin çoğunlukta olduğunu kabul ediyor, Kürtlerin nüfusunu 455 bin olarak tespit ediyor, İsmet Paşa'nın öne sürdüğünden epey farklı olarak Türkler için 66 bin sayısını veriyor ve şunu söylüyorlardı: "Türkler, toplam Musul nüfusunun on ikide birini teşkil ediyor. Kürtlerle Türklerin aynı birim içerisinde yer aldığı şeklindeki yaklaşımınızı kabul etmemiz mümkün değil. Türkler burada azdır, dolayısıyla burayı Türkiye'ye bağlamak için bir gerekçe oluşmamıştır."

Türk heyeti bunun üzerine ilginç bir noktayı vurguladı. Bu da aslında o günkü konjonktürü ne kadar iyi okuduklarının da bir göstergesiydi: Avrupa'nın çeşitli yerlerinde sınırlar milliyetler esasına göre tespit edildiği için zaman zaman plebisitlere, referandumlara müracaat ediliyordu. Örneğin Versailles'da bir madde vardı: Saar bölgesi 10 yıl müddetle Fransız işgali altında duracak, 10 yıl sonra burada yapılacak bir plebisit çerçevesinde burada yaşayan insanlar Almanya'ya mı yoksa Fransa'ya mı ait olacaklarına kendileri karar vereceklerdi. Türk heyeti de "Madem siz bunları söylüyorsunuz, plebisit yapalım" dedi. Karşı tarafın buna yaklaşımı ise bölge halkının çok cahil olduğu, okuma yazma bilmeyen bu insanların bir seçimde oy vermelerinin beklenemeyeceği, ortaya konacak bir sandığı "bomba" zannedebilecekleri yönündeydi. Dolayısıyla plebisit yapılmasının önüne geçildi, mesele çözülemedi ve Lozan görüşmeleri kesildi.

¹ Devletler Hukuku Profesörü Seha Meray tarafından bugünkü Latin harflerine translitere edilip yayımlanan tutanakların yeni bir baskısı İş Bankası tarafından yapıldı.

8-9 Mart 1923'te, Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde, -geçenlerde Irak'la ilgili yapılanlara benzer bir şekilde- Musul'la ilgili gizli görüşmeler gerçekleştirildi. Çok duygusal konuşmaların yapıldığı bu görüşmelerde milletvekillerin büyük ölçüde Musul'un verilmemesi ve gerekirse savaşılmaması gerektiği şeklinde söylemler benimsemişti. Fakat, Atatürk'ün dış politikasında belki en öne çıkartmamız gereken, maceradan uzak, gerçekçi yönünü de burada görmek mümkün oldu. Savaştan yeni çıkmış ve aslında kesintisiz olarak 1911'den beri savaşmakta olan -Trablusgarp Savaşı, arkasından Balkan Savaşı, Birinci Büyük Savaş, Kurtuluş Savaşı- bir ülkenin işgalden tam olarak kurtulmamışken, İngiltere gibi o günün başat gücüyle mücadeleye girmesinin ne kadar gerçekçi olabileceği sorgulandı; Lozan'a tekrar dönülmesi ve bu meselenin Lozan'dan sonraya bırakılması kararlaştırıldı.

Lozan'dan sonra, önce Mayıs-Haziran 1924'te, Haliç Konferansı ya da İstanbul Konferansı adı verilen konferansta Türkiye ve İngiltere ikili olarak bu konuyu görüştüler, ancak bir sonuç elde edilemedi. Konferansta İngiltere'yi temsilen bulunan Percy Cox, pazarlık gücünü yükseltmek için Musul'a ilaveten bir de Hakkari'yi talep etti; Türkiye ise tabii ki buna olumsuz yanıt verdi. Haziran 1924'te Haliç Konferansı'nın kesilmesinden hemen sonra, Ağustos 1924'te İngiltere tarafından kışkırtılan, Hakkari'deki Nasturi ayaklanması ortaya çıktı. Bizdeki genel kanaat 1925'teki Şeyh Sait isyanının da İngiltere tarafından Musul meselesi dolayısıyla kışkırtıldığı yönündedir; oysa bunun için elimizde yeterli veri yoktur. Hakkari isyanının ise kesinlikle İngiltere tarafından kışkırtıldığını biliyoruz. Türkiye bununla uğraşırken -Lozan Antlaşması'na göre ikili görüşmeler sırasında çözüme varılamazsa Milletler Cemiyeti'ne başvurulacaktı-, İngiltere bu meseleyi Milletler Cemiyeti'ne götürdü. Yapılan görüşmeler sonucunda Milletler Cemiyeti Komisyonu'nun çizmiş olduğu Brüksel hattı, MC Divanı tarafından da aynen onaylanarak Türkiye-Irak sınırı olarak tespit edildi. Türkiye bunu da kabul etmedi, ancak yapılacak bir şey yoktu. Artık cumhuriyet de ilan edilmişti ve bu yeni rejim ciddi tehditlerle karşı karşıyaydı.

Nihayet Haziran 1926'da İngiltere ile Türkiye, Ankara'da bir araya geldiler ve Ankara Antlaşması olarak bildiğimiz antlaşmayı imzaladılar. Böylece Türkiye kendi isteğiyle, yani Milletler Cemiyeti'nin kararını kabul etmek değil de, İngiltere ile bir antlaşma imzalamak suretiyle Musul'u İngiltere mandası altında Irak'a bıraktı. Bu antlaşmanın içeriği hakkında uzun süre devam eden bir yanlış anlamayı çok yakın bir zamanda *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Petropolitik* adlı eserinde Hikmet Uluğbay düzeltilti. Şöyle zannediliyordu: Türkiye Cumhuriyeti, Musul'u bıraktı ve bu aşamada da defaten 500 bin İngiliz sterlini para aldı. Halbuki böyle olmamış, bu antlaşmaya göre Türkiye, Musul'u bırakması karşılığında 25 yıl süreyle Musul petrolerinden dolayı İngiltere'nin Irak hükümetine yapmış olduğu ödemenin yüzde 10'unu alma hakkını elde etmişti.

Bu ödemelerin 1934'te başladığını ve 1955'e kadar, zaman zaman kesintiye uğrasa da devam ettiğini görüyoruz. 1934'ten 1958'e kadar 3,5 milyon sterlin para ödenmişti, oysa aslında ödenmesi gereken miktar 5,5 milyon sterlindi; dolayısıyla Türkiye'nin 2 milyon sterlinlik bir kaybı vardı. 1955'te Bağdat Paktı kurulduğunda bir süre Irak'tan bu para istenmedi. 1958'de ise Irak'ta askeri darbe olup General Abdülkerim Kasım iktidara geldikten sonra paranın ödenmemesi yoluna gidildi. Fakat 1986'ya kadar Türkiye Cumhuriyeti bütçesinin alacak kalemini oluşturan "B cetveli"nde tam ifadesiyle "Sözleşmesi Gereğince Musul Petrollerinden Alınan" başlığı altında bir kalemin bulunduğunu görüyoruz. 1986'da Hazine'nin de görüşleri çerçevesinde Özal hükümeti bu kalemi tamamen bütçeden çıkarttı. Dolayısıyla uluslararası hukuk açısından "Bu kadar alacağımız var" dediğinizde, bu biraz zorlama olabilir; zira tıpkı iç hukukta olduğu gibi uluslararası hukukta da *forum prorogatum* diye bir ilke vardır; hazine arazisini işgal ederseniz, kavgasız gürültüsüz yirmi sene geçerse tapuyu size verirler.

20 senedir dile getirmediğiniz bir konuyu bugün gündeme getirdiğinizde ise muhtemelen kaybedersiniz.

Türkiye'nin bütün isteklerine rağmen 1926 antlaşmasında Irak'taki Türklerin ya da bugünkü ifadeyle Türkmenlerin azınlık hakkı elde etmesine ilişkin bir hüküm yoktu. İngiltere bu hakkı vermemişti, ancak Türkiye de çok ısrarcı olmamıştı, çünkü kendi içindeki Kürtlerin azınlık hakkını söz konusu etmesiyle sonuçlanabilecek böyle bir kapıyı açmak istemiyordu. Nitekim Lozan'da da İngilizler "Müslüman azınlık" kavramını dile getirdiğinde Türkiye şiddetle karşı çıktı ve bu antlaşmayla birlikte azınlıklar, Türkiye'de sadece gayrimüslimlerden ibaret varsayıldı, Türkmenlere azınlık statüsü verilmesi konusu hiçbir şekilde dile getirilmedi.

Böylece 1923'e geldiğimizde İngiliz mandası altında Musul vilayeti, Kerkük ve Süleymaniye'yi kapsayacak şekilde bir Irak haritası çizildiğini ve tabii ki, Suriye'de de bir Fransız mandası oluşmuş olduğunu görüyoruz.

Aynı dönemde Türkiye ile İran arasındaki ilişkiler nasıldı? Kurtuluş Savaşı sırasında sıkıntılı bir dönem yaşıyordu, karşılıklı güvensizlikler vardı. Bu dönemde, Şubat 1921'de İran'da Savunma Bakanı Rıza Han tek adam yönetimi kurdu. Cumhuriyetin kurulmasından itibaren iki ülke arasında bir yandan sınır anlaşmazlıkları yüzünden ortaya çıkan gerginlikler devam etmekle birlikte Rıza Han'ın Atatürk'e duymuş olduğu sempatiden dolayı yavaş yavaş bir sıcaklık da oluşmaya başladı; çünkü Rıza Han yakın çevresiyle ciddi ciddi nasıl bir yönetim biçimi kuracağını düşünüyordu ve cumhuriyet rejimi kurmayı alternatifleri arasında sayıyordu; gönderilen elçiler vasıtasıyla Atatürk de bunu kendisine telkin ediyordu. Mart 1924'te Türkiye'de hilafet kaldırılınca, İran uleması Rıza Şah'a cumhuriyet rejiminin doğal sonucunun dini otoritenin zayıflatılması olduğu yönünde fikir bildirdi ve eğer cumhuriyet ilan edilirse, kendisinin arkasında durmayacaklarını ifade etti. Bunun üzerine Rıza Şah, Aralık 1925'te Pehlevi Hanedanı'nı kurarak tekrar İran'da şahlık rejimini ihdas etti. ("Pehlevi" adı, kendi ailesinin adı değil, Pers tarihinde eski bir kabilenin adıydı.) Bu haberi bir Çankaya sofrasında öğrenen Atatürk, birtakım ifadelerle kendisine tepki gösterdi. Osofrada bulunanların anılarına baktığımızda, yanı başındaki İran'ın da bir cumhuriyet olmasını çok arzu eden Atatürk'ün Şah'ın bu basiretsizliğini ciddi anlamda eleştirdiğini görüyoruz.

1920'ler boyunca ve 30'ların başında sınır sorunu devam etti ve Türkiye-İran sınırı o günden bugüne çok fazla değişmedi. Esasen bu sınır 1555 Amasya Antlaşması ve arkasından da 1639'da Kasr-ı Şirin Antlaşması ile çizilmiş, 1913'te İran'la Osmanlı Devleti arasında yapılan İstanbul Antlaşması ile de teyit edilmişti. Bu kadar eski bir tarihe dayanmasına rağmen bu sınırdaki bir türlü uzlaşma sağlanamaması, karşılıklı güvensizliğe dayanıyordu. İran topraklarında Türkler ve Azerilerin yaşıyor olması, Kürtlerin bunları kışkırtabileceği endişesi, Kürt aşiretlerinin sürekli olarak bu sınırdaki gidiş gelişleri ve karşı tarafa geçtiklerinde yine diğer kuvvetlerin o sınırı geçip öbür tarafa gitmesi gibi nedenlerin yanısıra çok teknik bir neden de bu sınırı belirleyen sınır taşlarının olmamasıydı; yani o tarihte sınırın nereden geçtiği çok iyi tespit edilmemişti. Halbuki sınırlar söz konusu olduğunda, bu çok önemli bir konudur.

1926 Nisan'ında, Türkiye ile İran arasında Tahran'da imzalanan Dostluk ve Güvenlik Anlaşması çerçevesinde sınırdaki sürekli seyyar durumda bulunan aşiretlere ilişkin ortak tedbirler alınması öngörüldü. Arkasından Haziran 1928'de, 1926 antlaşmasına ek bir protokolle hükümler biraz daha sıkılaştırıldı ama kesin olarak sınır sorununa bir çözüm getirilmesi, diplomatik görüşmeler yoluyla değil de, Türkiye'nin biraz da bir fiili durum yaratmasıyla söz konusu oldu. 1930'da üçüncü Ağrı isyanı başladığında, isyanı başlatan Kürt aşiretleri, oraya gelen Türk kuvvetlerinden kaçmak üzere Küçük Ağrı bölgesine,

yani İran'a kaçtıklarında, Ankara'dan gelen talimat doğrultusunda Türk birlikleri sınırı geçtiler, Küçük Ağrı bölgesini ihata ettiler ve isyanı basturdular, bir daha da oradan çıkmadılar. Aslında Küçük Ağrı, İran'a ait olan bir bölgeydi. Bunun üzerine Atatürk "Ağrı anadır, öbürü de kızdır, ana ile kızın beraberce aynı yerde olması gerekir" demişti. Tabii İran'da buna karşı bir tepki doğdu. Türkiye, Tahran'daki elçisini -edebi eserleriyle tanıdığımız ama diplomaside "güvercin" olarak ifade edilen ve daha yumuşak bir çizgiyi temsil eden Memduh Şevket Esendal'ı geri çekti, daha şahin görünen Hüsrev Gerede'yi elçi olarak tayin etti. İsmet Paşa, Hüsrev Gerede'yi "Sen orada, 1919'da İstanbul'da müttefik donanmaları saraya toplarını çevirmişken, İstanbul'daki müttefik yüksek komiserleri nasıl birtakım şeyleri dikte ettirdiyse, aynı şekilde davranmak zorundasın" diye bir talimat verip gönderdi ve Gerede'nin çabaları sonuç verdi. 1932 Ocak'ında Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey -ki bu sınır sorununu çözdüğü için Aras soyadını alacaktır- İran'a gitti ve nihayet bir sınır anlaşması imzalandı.

Çoğu kitapta yer alan, Lozan'dan sonra Türkiye'nin bir karış toprak vermediği ve kaybetmediği şeklindeki ifadenin yanlış olduğunu burada söylemek gerek; çünkü İran sorunu Küçük Ağrı'nın Türkiye'ye verilmesi, verimli bir Türk arazisi olan Van'daki Kotur'un ise İran'a verilmesiyle çözüldü. Yine de bazı sınır noktalarında küçük sorunlar vardı. Atatürk, Şah'ın hakemliğine müracaat etmek gibi ilginç bir teklifte bulundu ve yine ilginçtir, Şah, Türkiye lehine karar verdi, sınır anlaşmazlığı da böylece ortadan kalktı.

1932'den itibaren Türk-İran ilişkilerinin altın çağına girdiğimizi söylememiz mümkündür. 1934'te Türkiye Milletler Cemiyeti Konseyi'ne aday olduğunda, İran da adaydı, ancak Türkiye lehine adaylıktan çekildi. Şah, aslında Atatürk'ün reformlarını bir ölçüde kendi ülkesine getirmeyi arzu ediyordu, fakat bunu bir türlü gerçekleştiremedi. 1934'te Türkiye'ye bugün bile devlet başkanlarının gerçekleştirmediği ölçüde uzun -bir aylık- bir seyahat yaptı ve Atatürk tarafından sıcak bir şekilde ağırlandı. Bu bir aylık seyahati esnasında Şah tabii ki bir yandan da Tebriz-İstanbul ticaret yolunu da denetlemiş oluyordu. 12 yıllık cumhuriyet tecrübesindeki büyük gelişmeyi görme imkânı yakalayan Şah, Atatürk'le Türkçe konuşuyordu. 1938'de Atatürk öldüğünde Şah bir aylık bir yas ilan etti.

Unutmamak lazım ki; artık Hüsrev Gerede'ye ihtiyaç yoktu; daha yumuşak bir zat olan Atina Büyükelçisi Enis Akaygen, Tahran'a tayin oldu. Gerede ise zor görevlere doğru açılacak ve Nazi Almanya'sına gönderilecekti. Türkiye ile İran arasındaki sorunun çözülmesine paralel olarak yakınlaşmaya dönük birtakım adımlar atılmaya başlandı ve bu çabalar 1937'de Sadabad Paktı ile sonuçlandı. Bu paktın içerisinde yer alan ülkeler sadece Türkiye ile İran değildi; İran'ın sınır komşuları diyebileceğimiz Irak, Türkiye ve Afganistan arasında bir işbirliği oluşturuldu. Burada adından çok çıkartamayacağımız bir unsur vardı. "Sadabad Paktı"na NATO gibi anlamamak gerekir. Bu bir askeri pakt değildi; yani taraflardan birine bir saldırı olursa, diğerleri hep beraber ona karşılık verecekler veyahut taraflardan birine saldırı olursa, karşılık olarak öbürleri diğerlerine yardım edecekler gibi bir hüküm Sadabad Paktı içerisinde yoktu. Bu daha ziyade İran'ın komşularıyla ve tabii ki, Türkiye'nin de İran'la ve Irak'la sınır sorunlarını çözmeye ya da sınırı güvence altına almaya dönük bir pakttı. İkincisi de, o dönemde bu bölge ülkelerinin dışarıya göstermek istedikleri "egemen ve bağımsız" oldukları şeklindeki bir görüntüyü de sağlıyor ve teyit ediyordu.

Türk dış politikası anlatımlarında uzun süre yer alan, Sadabad Paktı'nın, Türkiye'nin bu yöndeki öncülüğüyle, İtalyan tehdidine veya Alman tehdidine karşı kurulmuş olduğuna dair bir ifadeye ne görüşmeleri esnasında ne de pakt antlaşmasının kendisinde rastlamamız mümkün değil; yani bu ülkeler İtalyan tehdidinden dolayı bir araya gelmiş değillerdi, daha ziyade kendi sınırlarındaki gelişmeleri denetim altına alabilmek, sürekli hareketli olan

birtakım aşiretlerden kaynaklanan tehditleri ortadan kaldırmak ve sınırlarını birbirlerine kabul ettirebilmek için bu ittifakı kurmuşlardı. Pakt zor kuruldu, çünkü İran'la Irak arasında Şattularab sorunu vardı, Türkiye ile İran arasındaki sorun da çok geç çözülebilmmişti, Afganistan'la İran arasında yine sınır sorunları vardı. 1931'de Irak Kralı Faysal'ın Başbakan Nuri el-Said Paşa ile birlikte Ankara'yı ziyaretiyle başlayan süreç, 1934'te İran şahının Ankara'yı ziyaretiyle devam etti, 1935'te Cenevre'de İran, Irak ve Türkiye arasında bir antlaşmanın paraf edilmesiyle bir meyve verdi. Bu antlaşmaya Afganistan da paraf koydu ve antlaşma ancak iki sene sonra, Temmuz 1937'de İran'da Sadabad Sarayı'nda imzalanabildi, Haziran 1938'de de yürürlüğe girdi.

Bu antlaşmayla kurulan Bakanlar Konseyi, Ekim 1939'da sadece bir toplantı yaptı. 1939'dan sonra da üye olan hiçbir ülkenin varlığından söz etmediği Sadabad Paktı, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra fiilen ortadan kalktı. Hukuken ortadan kalkması ise, 1978'dedir. İran'da İslam Devrimi olduğunda, daha evvel yapılmış olan bütün antlaşmalar feshedilirken Sadabad Paktı da feshedilmiş oldu.

Son olarak Hatay sorunundan da genel hatlarıyla bahsetmek istiyorum. İskenderun sancağı, 30 Ekim 1918 itibariyle müttefikler tarafından işgal edilmemiş olduğu için, Misak-ı Milli'nin doğal olarak Türkiye'nin sınırları içinde bulunması gerektiğini Musul'la birlikte ifade ettiği iki bölgeden biriydi. Bu böyle olmakla birlikte 1921 Ekim'inde Türkiye ile Fransa arasında Ankara Anlaşması imzalanırken, İskenderun bölgesi Türkiye'ye bırakılmadı; fakat Türkiye, İskenderun bölgesinde yaşayan Türkler için son derece önemli ayrıcalıklar elde etmeyi başardı, hatta Fransızlar İskenderun bölgesi için özel bir yönetim rejimi, özel bir statü kurmayı yükümlendiler. Lozan Konferansı esnasında, antlaşmanın üçüncü maddesiyle 1921'deki Türk-Fransız Anlaşması'na bir atıf yapılarak, bir daha Türkiye'nin Suriye sınırının Ankara Anlaşması ile çizilmiş olduğu söylendi. Bu anlaşmada sınırın nereden geçtiği tek tek ifade ediliyor, hatta Türkiye'den geçip bir süreliğine Suriye'den devam edip tekrar Türk sınırlarına geçen demiryolu hattından Türkiye'nin askeri amaçlarla yararlanabileceği şeklinde düzenlemelere de yer veriliyordu. Caber Kalesi'nin, yani Süleyman Şah'ın mezarının Türk toprağı olduğuna ve orada Türkiye'nin bir manga asker bulundurup bayrak çekebileceğine ilişkin hükümler de mevcuttu.

1936 Eylül'ünde, Suriye ile Fransa, manda yönetimini sona erdiren bir antlaşma imzaladı. Antlaşma üç yıl sonra yürürlüğe girecekti; zira önce Fransız senatosu tarafından onaylanması gerekiyordu. Fransız senatosu bu antlaşmayı 1946'ya kadar onaylamadı, çünkü İkinci Dünya Savaşı çıkmıştı ve topraklarını kaybetmek istemiyorlardı; ama yine de Türkiye bu antlaşmaya sancağın statüsünü ve sancakta daha önce kazanılmış olan hakları teyit eden bir maddenin de konulmasını istedi. Suriye tarafı böyle bir koşulu kabul etmeyince Türkiye büyük bir tepki gösterdi ve Eylül 1936'da -1932'de Milletler Cemiyeti'ne üye olmuştu- konuyu Milletler Cemiyeti'nin gündemine taşıdı. Milletler Cemiyeti, oluşturduğu bir komisyonla, sancağın statüsünün 1921'deki düzenlemenin de ötesinde yeniden oluşturulmasının gerekliliğini ortaya koydu. Ayrı bir anayasa ve statünün oluşturulmasını ve sancağın ayrı bir entite, ayrı bir varlık olarak sahneye çıkarılmasını kararlaştırdı. Milletler Cemiyeti ve Divan'ın bu kararına Suriye tepki gösterdi, fakat aynı tarihlerde İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Türkiye ile Fransa arasında son derece sıcak ilişkiler kurulmaktaydı. Bu 1939 yazında bu Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında bir ittifak antlaşmasına da dönüşecekti. Aslında Fransa, Türkiye'nin dostluğunu kaybetmemek adına sancağın ayrı bir entite olmasına göz yumdu. Fakat Atatürk açısından asıl amaç sancağın Türkiye'ye bağlanmasıydı. Sancağın statüsünün kabul edilmesine ilişkin antlaşmanın Atatürk'ün talimatıyla Fransızlar tarafından bir pazar günü Dışişleri Bakanlığı açtırılmak suretiyle yapıldığını biliyoruz.

Hatta Atatürk, bu konu için “Benim şahsi meselem” diyordu. 1938’in Ağustos’unda bu statüye bağlı olarak sancakta seçimler yapıldı, parlamento oluştu ve Tayfur Sökmen cumhurbaşkanı seçildi. Bizzat Atatürk tarafından adı konulan ve bir bayrağı olan Hatay devleti böylece kurulmuş oldu.

Hatay devleti, Atatürk’ün ölümünden sonra 29 Haziran 1939’da, savaşın başlamasından hemen önce, Türkiye ile Fransa arasındaki ilişkilerin son derece yoğun olduğu bir dönemde oy birliğiyle, bir meclis kararıyla Türkiye’ye iltihak oldu. Kuşkusuz, bu durum Suriye tarafından kabul edilmedi. Yakın dönemde Suriye ile Türkiye arasındaki ilişkilerin gelişmesine paralel olarak bugün Suriye tarafının Hatay meselesini çok fazla dile getirmediğini bilmekle birlikte, zaman zaman Suriye’de resmi binalardaki haritaların bazılarında İskenderun’un, Hatay vilayetinin halen Suriye sınırları içerisinde gösterilmekte olduğunu da görmekteyiz.

Sonuç olarak 1919-1939 döneminde, Türkiye’nin Ortadoğu ile olan ilişkileri iki ana ekseninde yürüdü. Birincisi, Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanmasıyla ortaya çıkan yeni Ortadoğu coğrafyasında sınır sorunlarını halletme isteğiydi, yani 1919’da ya da Sevr ve Lozan’da sonuçlandırılmamış olan birtakım sınır anlaşmazlıkları bu dönemde sonuçlandırıldı ve Araplar açısından daha çok değişmekle birlikte, kuşkusuz Türkiye açısından bir daha değişmemek üzere tayin edilmiş oldu.

İkincisi ise Türkiye yüzünü Batı’ya dönmüş olmakla birlikte üç temel sebepten dolayı -bu bölgeyle komşu olduğu için coğrafi, ortak bir tarihi paylaşmış olduğu için tarihi ve sosyo- kültürel-dinsel açıdan bu bölgeyle yakınlığı olduğu için kültürel- yüzünü çeviremeyeceği Ortadoğu ülkeleriyle birtakım işbirliği mekanizmalarını oluşturmaya dönük açılımların gerçekleştiği bir dönem yaşandı. Sınır sorunları halledilirken, sorunların bir daha ortaya çıkmasını engelleyecek bu tür mekanizmaların oluşturulması için de çeşitli adımlar atıldı ama kuşkusuz, bu dönemde yapılan düzenlemelerin daha sonraki yıllara birtakım mirasları da vardı. Bugün hâlâ sorun teşkil etmeye devam eden, zaman zaman alevlenen Hatay meselesi, Musul meselesi gibi konular bu dönemden intikal eden birtakım konulardır.